

„ბრიტანული“ კავკასია – 1918-1920

ბექა კობახიძე

საქართველოს საზოგადოებრივ საქმეთა ინსტიტუტი

დიდი ომი და კავკასია

1914 წელს დაწყებულ „დიდი ომის“ დროს კავკასია რუსეთის უპირობო ნაწილი იყო. რუსეთის მოკავშირეები იყვნენ დიდი ბრიტანეთი, საფრანგეთი, იტალია და, მოგვიანებით, ამერიკის შეერთებული შტატები. 1915-1916 წლებში მოკავშირეთა შორის წინსწრებით გაფორმდა ხელშეკრულებათა მთელი კასკადი, თუ როგორ უნდა გადაენაწილებინათ დამარცხებული ბლოკის ტერიტორიები, კოლონიები და გავლენის სფეროები. ცხადია, არც ერთ ხელშეკრულებაში ნახსენებია არ ყოფილა საქართველო, აღმოსავლეთ (რუსეთის) სომხეთი და აზერბაიჯანი. კავკასიის რეგიონი რუსეთის შიდა საქმედ განიხილებოდა. შესაბამისად, ანტანტის ქვეყნები კავკასიაში არსებულ ვითარებას სათანადოდ არც სწავლობდნენ და მის მიმართ არ ჰქონდათ პოლიტიკა. თბილისში მათი არც ერთი დიპლომატიური წარმომადგენლობა არ ყოფილა. ბრიტანეთსა და აშშ-ს¹ ბათუმში ჰქონდათ საკონსულოები, ძირითადად, სავაჭრო ინტერესთა გასატარებლად.

ვითარება შეიცვალა 1917 წლის ნოემბერში, პეტროგრადში ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ. რუსეთის იმპერიის უკვე ყოფილმა სუბიექტებმა (კავკასია, ბალტიის რესპუბლიკები, უკ-

¹ იმ საფრთხის გამო, რომელიც კავკასიის ფრონტზე ბათუმს დაემუქრა, 1916 წელს აშშ-ის საკონსულო თბილისში გადავიდა.

რაინა და ა.შ.) არ ცნეს ბოლშევიკური ხელისუფლება. ის არც მოკავშირეებს უცნიათ. თავის მხრივ, ბოლშევიკებმა გერმანიასთან, ოსმალეთთან, ავსტრიასთან, ბულგარეთთან ომი შეწყვიტეს და მათთან სეპარატული მოლაპარაკებები დაიწყეს. ეს იმას ნიშნავდა, რომ გერმანიას აღმოსავლეთი ფრონტი გაუთავისუფლდა და საშუალება მიეცა, დასავლეთის ფრონტზე გაეძლიერებინა საფრანგეთის წინააღმდეგ მოქმედება. არც ბრიტანეთის გავლენის ქვეშ მყოფი სამხრეთ სპარსეთი და მისივე კოლონია ინდოეთი ყოფილა უსაფრთხოდ, რადგან გერმანელებს ამ მიმართულებებით შეტევების განხორციელება შეეძლოთ.

ომის მსვლელობისას საომარი ფრონტების ასე ხელაღებით მიტოვება არ შეიძლებოდა, ამიტომ მოკავშირეები 1917 წლის ბოლოს პარიზში შეიკრიბნენ. 23 დეკემბერს მიღწეული შეთანხმების თანახმად, უკრაინა, ყირიმი და ბესარაბია საფრანგეთის საპასუხისმგებლო ზონად ცხადდებოდა, ხოლო კავკასია – დიდი ბრიტანეთის საპასუხისმგებლო ზონად.²

1918 წლის პირველმა ნახევარმა დაადასტურა, რომ კავკასიასთან დაკავშირებით გერმანიასა და ოსმალეთს გაცილებით უფრო სერიოზული განზრახვები ჰქონდათ, ვიდრე საფრანგეთს. მაშინ, როდესაც სამხრეთ კავკასიაში ათიათასობით გერმანელი და ოსმალო ჯარისკაცი იმყოფებოდა, ბრიტანეთმა გენერალ დანსტერვილის დაახლოებით 1500-კაციანი დაჯგუფება გამოაგზავნა ბაქოს ოპერაციისთვის. დანსტერვილს მალე უკან გაბრუნება მოუწია.

ბრიტანული ჯარების შემოსვლა

ბრიტანეთ-საფრანგეთის შეთანხმება რეალურად ომში გერმანიისა და ოსმალეთის დამარცხების შემდეგ ამოქმედდა. ამ დროს კავკასიის სახელმწიფოები უკვე დამოუკიდებლები იყვნენ.

1918 წლის მინურულს კავკასიაში გენერალ ჯორჯ ფორესტიერ-უოკერის მეთაურობით ბრიტანეთის 27-ე (ე.წ. „სალონიკის“) დივი-

² CAB 28/3 I.C. 37, 23 December 1917.

ზია შევიდა, ხოლო ჩრდილოეთ სპარსეთიდან ბაქოსკენ გენერალ უილიამ ტომსონის 39-ე ბრიგადა დაიძრა. მთლიანობაში კავკასიაში განლაგებული ბრიტანული ჯარების ოდენობამ 20000 კაცს მიაღწია.³ ბრიტანეთი რეგიონში პოლიტიკის მთავარი შემქმნელი და გადანყვებილებების მიმღები საერთაშორისო აქტორი გახდა.

ბრიტანული ჯარების თავდაპირველი მისია ოსმალეთის იმპერიასთან დადებული მუდროსის ცეცხლის შეწყვეტის ხელშეკრულებით გათვალისწინებული პირობების შესრულება იყო, რაც რეგიონიდან მტრული თურქული და გერმანული ქვედანაყოფების განდევნას, ბაქო-ბათუმის სარკინიგზო და ნავთობსადენის ხაზების გახსნას ითვალისწინებდა. ეს ამოცანები მალევე შესრულდა, მაგრამ რეგიონის ქაოსურ მდგომარეობაში დატოვება არ შეიძლებოდა. კავკასიის ახალწარმოქმნილი რესპუბლიკები რთულად იყოფდნენ ტერიტორიებს, რუსეთის იმპერიის მიერ დატოვებულ მეკვიდრეობას (რკინიგზა, შეიარაღება და ა.შ.). ამასთანავე, საჭირო იყო დროებითი მშვიდობის დაცვა, სანამ 1919 წელს პარიზში შეკრებილი საერთაშორისო კონფერენცია ახალ მსოფლიო წესრიგსა და ახალ მსოფლიო რუკას შექმნიდა და კავკასიის მომავალსაც გაარკვევდა.

ბრიტანული ჯარები კავკასიაში სომხეთ-საქართველოს ომის დროს შევიდნენ. მათ შეაჩერეს საომარი მოქმედებები, სომხური უმრავლესობით დასახლებული ახალქალაქის მაზრა საქართველოს დაუტოვეს, ხოლო ლორეში ნეიტრალური ზონა გამოაცხადეს. ამით ორივე მხარე უკმაყოფილო იყო, რადგანაც ახალი სახელმწიფოები ნულოვან შედეგზე თამამობდნენ. ქართველების უკმაყოფილებას აძლიერებდა ის ფაქტი, რომ ბრიტანელებმა ბათუმის ოლქი მათ არ გადასცეს და დროებით იქ შექმნეს ბრიტანული საგენერალგუბერნატორო, რომლის სათავეში ირლანდიელი

³ WO 153/785 Persia and Caucasus, Situation Maps 1916-1920. მოგვიანებით 27-ე დივიზიის მეთაურის თანამდებობაზე ფორესტიერ-უოკერი ტომსონმა ჩაანაცვლა და ბრიტანეთის კავკასიური ძალები მის ხელში გაერთიანდა, ხოლო 1919 წლის მაისიდან ტომსონი გენერალმა ჯორჯ ნორტონ ქორიმ შეცვალა.

გენერალი ჯეიმს კუკ-კოლისი ჩააყენეს. განსხვავებით ქართველებიგან, სომხებს დაუთმეს ყარსის ოლქი, მაგრამ მაინც ვერ მოიგეს მათი გულები, რადგან აზერბაიჯანელებს გადასცეს სომხური უმრავლესობით დასახლებული ყარაბახი. სხვა მხრივ, აზერბაიჯანელთა გულისწყრომას სომხებისათვის ზანგეზურის, ნახიჩევანისა და ყარსის გადაცემა იწვევდა.

რესპუბლიკათა შიდა დავებისგან ცალკე იდგა რუსეთის მოხალისეთა არმიის ცარისტი გენერლის, ანტონ დენიკინის, საკითხი. დენიკინს, რომელიც, ერთი მხრივ, სამოქალაქო ომში ბოლშევიკებს ებრძოდა და მოსკოვის დაკავებას ცდილობდა, მეორე მხრივ, ერთიანი რუსეთის აღდგენა და კავკასიის ოკუპაცია სურდა. ბოლშევიკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ბრიტანელები დენიკინის მოკავშირეები იყვნენ. ისინი მას შეიარაღებით, სამხედრო ინსტრუქტორებით, სურსათითა და ფულით ამარაგებდნენ, მაგრამ უკრძალავდნენ სამხრეთ კავკასიაში შესვლას და მთელი კონცენტრაციის საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ გადატანას სთხოვდნენ. დენიკინი, სამხრეთ კავკასიაში ბრიტანელთა ჩარევის გამო, საკუთარ უკმაყოფილებას არ მალავდა.⁴ ბრიტანელთა მხრიდან დენიკინის დახმარებასა და მოკავშირეობას ეჭვის თვალით უყურებდნენ კავკასიური სახელმწიფოებიც. არსებობდა სხვა საფრთხეც – თურქების მხრიდან სომხების მიმართ შესაძლო რევანში, რაც რეალური გახდა 1919 წლის თებერვალ-მარტში, როდესაც ოსმალური ჯარების ნარჩენებმა ყარსი დაიკავეს, „სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის რესპუბლიკა“ შექმნეს და სომხეთთან ერთად პრობლემები შეუქმნეს საქართველოსაც. ყარსის გათავისუფლება ისევ ბრიტანულ ჯარებს მოუწიათ.⁵

1919 წლის 24 იანვარს პარიზის სამშვიდობო კონფერენციაზე შეკრებილმა მოკავშირეთა უმაღლესმა საბჭომ აკრძალა ერთი სახელმწიფოს მიერ მეორე სუბიექტის ტერიტორიების ძალის გამო-

⁴ А. Деникин, Очерки Русской Смуты, Т. IV, Берлин, 1925, с. 121-178.

⁵ R. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. I, Los Angeles 1971, p. 197-227; გ. კვინიტაძე, მოგონებები, წგ. I, თბილისი 1998, გვ. 103-159; ვ. ნოზაძე, საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო, თბილისი 1989, გვ. 47-60.

ყენებით დაკავება. სადავო საკითხები სამშვიდობო კონფერენციას უნდა გადაეწვია.⁶ ბრიტანელებმა რეგიონში შექმნეს მყიფე მშვიდობა, რომლის დაცვა მათი პასუხისმგებლობა იყო იმ დრომდე, ვიდრე საერთაშორისო დიპლომატია სადავო საკითხებს არ დაარეგულირებდა. ეს, გარკვეულწილად, უმადური საქმე იყო. მოგვიანებით ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი ლორდი ჯორჯ ნათანიელ კერზონი შენიშნავდა: „როდესაც [კავკასიიდან] ევაკუაციის თაობაზე ჩვენი განზრახვა გახდა ცნობილი, სწრაფად და დაუყოვნებლივ იქნა გაანალიზებული ჩვენი ოკუპაციის სიკეთენი – მგზნებარედ მოგვმართავდნენ ყველა კუთხიდან, რათა დავრჩენილიყავით“.⁷

პიროვნებები და ინსტიტუციები

პარალელურად ლონდონში დაიწყო კავკასიური პოლიტიკის შექმნის პროცესი. აქ ბევრი იყო დამოკიდებული პიროვნულ ფაქტორებსა და პრიორიტეტებზე. იყვნენ კავკასიის დამოუკიდებლობის ძლიერი მომხრეებიც, სკეპტიკოსებიც და მონინააღმდეგენიც.

მომხრეთაგან მთავარი გახლდათ კერზონი. იგი ახალგაზრდობაში სამჯერ იყო ნამყოფი რეგიონში, იმოგზაურა დარიალიდან სომხეთამდე, ბათუმიდან ბაქომდე, გაეცნო კავკასიის ეკონომიკურ შესაძლებლობებს, ისტორიას. 1903-1905 წლებში კერზონი ინდოეთში ბრიტანეთის მეფისნაცვლის თანამდებობას იკავებდა და „ბრიტანული აღმოსავლეთის“ კარგი ცოდნით გამოირჩეოდა. მან არაერთხელ ჩაატარა ბრიტანეთის მინისტრთა კაბინეტის სხდომაზე საქართველოს ისტორიის „გაკვეთილები“. იგი ამის შესახებ ადრეული ასაკიდანვე წერდა და 1888 წელს სტეფანწმინდაში მყოფი აღნიშნავდა, რომ რუსეთი პირველი სახელმწიფო იყო ისტორიაში, ვინც კავკასიის ქედის ორივე მხარე დაიკავა და მას აღმოსავლეთისკენ გაფართოების შესაძლებლობა მიეცა. კერზონი

⁶ The Foreign Relations of the United States (FRUS), Paris Peace Conference (PPC), vol. 3, p. 715.

⁷ FO 371/3668/11067/124999/58.

ნი ბათუმს ადარებდა ოქროს საწმისს, რომელსაც დასავლეთიდან ვაჭრები ეხვეოდნენ, ხოლო ბრიტანეთისთვის ის საინტერესო იყო, როგორც სპარსეთისკენ მიმავალი უმოკლესი გზა.⁸ კერზონი კეთილგანწყობილი იყო ქართველებისადმი. პრემიერ-მინისტრი ლოიდ ჯორჯი თავის მემუარებში იხსენებდა: „მთავრობაში იყო ორი ძლიერი კაცი, რომლებიც ვნებიანი და დაუღალავი მომხრენი იყვნენ [რუსეთში] ინტერვენციის პოლიტიკისა. ერთი მათგანი იყო ლორდი კერზონი. მას ყველაზე მეტად საქართველოს ბოლშევიკური დაბინძურებისგან ხსნა ანუხებდა. მას კავკასიასთან მიმართებაში განსაკუთრებული გრძნობა ამოძრავებდა. იგი იმყოფებოდა ამ რეგიონში რამდენიმე წლით ადრე და აღფრთოვანდა მამაცი მთიელი ხალხით. ლენინისა და ტროცკის დესპოტიზმის ამარა მათი მიტოვების აზრი კერზონს საშინელი გრძნობებით აღავსებდა და მან ბოლომდე იბრძოლა საქართველოში ბრიტანული ჯარების დასატოვებლად“.⁹

კერზონი 1918 წლის მიწურულს აღმოსავლეთის კომიტეტს¹⁰ ხელმძღვანელობდა. 1919 წლის იანვრიდან, საგარეო საქმეთა მი-

⁸ D. Gilmour, Curzon: Imperial Statesman, pg. 510, New York 2003; G. N. Curzon, Russia in Central Asia, Oxford 1889, p. 28-29; G. N. Curzon, Persia and The Persian Question, Vol. 1, London 1966, p. 61-69; CAB 23/43 Minutes of Imperial War Cabinet Meeting, June 25, 1918; CAB 24/95 CP 336 Memorandum on Transcaucasia by C. of K. December 24, 1919; CAB 27/24 Eastern Committee 40th Meeting, December 2, 1918 (annex).

⁹ D. Lloyd George, Memoirs of the Peace Conference, vol. I, Yale 1939, p. 213-214.

¹⁰ 1918 წლის მარტში კაბინეტმა ჩამოაყალიბა აღმოსავლეთის კომიტეტი, რომლის პასუხისმგებლობაშიც შედიოდა აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვისპირეთიდან ინდოეთამდე ტერიტორიებზე მსჯელობა. კომიტეტი დაიშალა 1919 წლის 10 იანვარს და მის ადგილას წარმოიქმნა შუა აღმოსავლეთის საკითხებზე დეპარტამენტთაშორისი კონფერენცია (Interdepartmental Conference on Middle Eastern Affairs). თავმჯდომარედ კვლავინდებურად ლორდი კერზონი რჩებოდა. კომიტეტისაგან განსხვავებით, კონფერენცია არ ყოფილა მუდმივმოქმედი ორგანო. ის, საჭიროების მიხედვით, პერიოდულად იკრიბებოდა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ მთავრობისათვის როგორც აღმოსავლეთის კომიტეტის, ასევე დეპარტამენტთაშორისი კონფერენციის დადგენილებებს მხოლოდ სარეკომენდაციო ხასიათი ჰქონდა.

ნისტრ არტურ ბალფურის პარიზში გამგზავრების შემდეგ, იგი მინისტრის მოვალეობას ასრულებდა და იმავე წლის ოქტომბერში დაინიშნა კიდეც ამ თანამდებობაზე.

გარდა იმისა, რომ ქართველების მიმართ პირადი სიმპათია ჰქონდა, კერზონი პრაგმატიკოსი იყო. მას სურდა, ესარგებლა რუსეთის დასუსტებით და ბრიტანეთის გავლენა ჩრდილოეთ სპარსეთზე გაეგრძელებინა. მან მოამზადა და 1919 წლის 9 აგვისტოს ხელი მოაწერა სპარსეთთან პროტექტორატის ხელშეკრულებას. იგი თვლიდა, რომ რუსეთის გაჩერება და მისგან სპარსეთისა და ინდოეთის დაცვა კავკასიის ქედზე შეიძლებოდა. ამის საუკეთესო საშუალებას კავკასიის დამოუკიდებელი, ბუფერული სახელმწიფოები იძლეოდნენ, რომელთათვისაც ბრიტანეთს მხარი უნდა დაეჭირა.¹¹

მეორე მნიშვნელოვანი პიროვნება იყო სამხედრო მინისტრი უინსტონ სპენსერ ჩერჩილი. იგი თავგამოდებული ანტიბოლშევიკი და იმპერიალისტი გახლდათ და მხარს უჭერდა დენიკინისა და ადმირალ კოლჩაკის ბრძოლას ერთიანი რუსეთის აღდგენისათვის. ეს გეგმა წინააღმდეგობაში მოდიოდა კავკასიის დამოუკიდებლობასთან. მისი ხელმძღვანელობისას ბრიტანეთის სამხედრო სამინისტრო 100 მილიონ ფუნტზე მეტით დაეხმარა თეთრგვარდიელთა არმიებს. მას დენიკინის შტაბში მივლინებული ჰყავდა სამხედრო მისია (ე.წ. “Denmiss”), რომელიც ხშირად ქართველებს ელაპარაკებოდა რუსების და არა ბრიტანეთის სახელით. ჩერჩილი არაფრად აგდებდა პატარა ერების უფლებებს და დენიკინის ბრძოლას ქვეყნის გაერთიანებისთვის გარიზალდისტურ მოძრაობას ადარებდა.

¹¹ აღნიშნული ხელშეკრულების რატიფიკაციაზე სპარსეთის პარლამენტმა უარი განაცხადა. უფრო დანვრილებით კავკასიასთან და სპარსეთთან მიმართებაში კერზონის პოლიტიკის შესახებ იხ. J. D. Rose, *Batum as Domino, 1919-1920: The Defence of India in Transcaucasia*. *The International History Review*, vol. 2, No. 2 (Apr. 1980), p. 266-287; D. Ewalt, *The Fight for Oil: Britain in Persia, 1919*. *History Today*, vol. 31, issue 9, 1981; J. Fisher, “On The Glacis of India”: Lord Curzon and British Policy in The Caucasus, 1919. *Diplomacy and Statecraft*, 1997, 8:2, p. 50-82; J. Fisher, *Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916-1919*, London, 1999; H. Sabahi – *British Policy in Persia 1918-1925*, London, 1990.

მის დაქვემდებარებაში მყოფ გენერლებს კომპეტენცია არ ჰყოფნიდათ, ერთმანეთისგან გაერჩიათ ბოლშევიკებისა და ქართველი სოციალ-დემოკრატების წითელი დროშები, ვერც ის გაეგოთ, სად გადიოდა ზღვარი დენიკინის მხარდაჭერასა და ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობას შორის. შესაბამისად, 1918-1920 წლების კავკასიის ისტორიას წითელ ხაზად გასდევს დაპირისპირება დიდი ბრიტანეთის სამხედრო და საგარეო საქმეთა სამინისტროებს შორის.¹²

პრემიერ-მინისტრი ლოიდ ჯორჯი დიდად არ აქტიურობდა კავკასიის გარშემო მიმდინარე დისკუსიებში, მაგრამ მისი სურვილი იყო, რაც შეიძლება მალე დაეხურა პრობლემატური „რუსეთის საკითხი“. იგი, კერზონისაგან განსხვავებით, რუსეთის მიერ ბაქოდან აღმოსავლეთით ბრიტანეთისათვის შექმნილ საფრთხეს ვერ ხედავდა. ლოიდ ჯორჯს ასევე ადარდება ჩერჩილის ახირებამდე მისული ანტიბოლშევიკური გეგმები. მას სურდა, ფორმაში მოეყვანა ომისშემდგომი ბრიტანული ეკონომიკა და ჩაეცხრო ლეიბორისტული ოპოზიციის პაციფისტური პროტესტი. ამისათვის საჭირო იყო ჯარების სახლში დაბრუნება და რუსეთში ვითარების დალაგება. პრემიერისათვის მთავარი იყო, ბრიტანეთს ომი დაესრულებინა და საკუთარ თავზე არ აელო ანტიბოლშევიკურ ჯვაროსნულ ლაშქრობაზე პასუხისმგებლობა.

აღმოსავლეთის კომიტეტი და გენერლები

პირველი ვრცელი „მემორანდუმი სამხრეთ კავკასიაში შექმნილი პოლიტიკური ვითარების შესახებ“ მოამზადა საგარეო საქმეთა სამინისტროს პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტმა. ის ხელმოწერილი არ არის, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მისი

¹² მოხალისეთა მოძრაობასა და ბრიტანეთის სამხედრო სამინისტროს ურთიერთობათა შესახებ დაწვრილებით იხ. R. Ullman, *Anglo-Soviet Relations 1917-1921*, vol. II; 1968; L. Kopisto, *The British Intervention in South Russia 1918-1920*, Academic Dissertation Publicly Discussed at the University of Helsinki, Faculty of Arts, 2011; G. A. Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia 1917-1921*, Notre Dame, 1966.

ავტორია საქართველოს ძველი მეგობარი ოლივერ უორდროპი.¹³ დოკუმენტში უდავო ქართულ ტერიტორიებად არის გამოცხადებული ზაქათალა, ლორე, ახალციხე-ახალქალაქი, ოლთისი, არდაგანი, ბათუმი, ლაზისტანი და ისტორიული აფხაზეთი ტუაფსემდე. დოკუმენტში არის მცდელობა, მსოფლიო ომის მსვლელობისას წარმოქმნილი მძლავრი არმენოფილური მოძრაობის საპირწონედ, საქართველოს, როგორც რეგიონალური ლიდერის, სტატუსის დამკვიდრებისა. მასში ვკითხულობთ: „...სამხრეთ კავკასიაში შექმნილ ვითარებას ვერ გავიგებთ, თუ არ გავანალიზებთ, რომ დომინანტ რასას რეგიონში წარმოადგენენ არა სომხები, არამედ ქართველები“.¹⁴

იმის გამო, რომ ბრიტანულ პოლიტიკურ ელიტაში 1918 წლამდე კავკასიას არ სწავლობდნენ და ჭირდა კომპეტენცია ამ მიმართულებით, ხსენებულ დოკუმენტს დაეყრდნო საგარეო საქმეთა სამინისტროს შემდგომი მემორანდუმებიც. 1 ნოემბერს იმავე პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტმა სამთავრობო უწყებებისათვის გამოუშვა „მემორანდუმი, ბრიტანეთის ინტერესების გათვალისწინებით, კავკასიის საკითხის სამომავლო მოგვარებაზე“. დოკუმენტი, ფაქტობრივად, იმეორებდა ქართული მხარის არგუმენტებს და სრულ შესაბამისობაში იყო საქართველოს ეროვნულ მისწრაფებებთან. მემორანდუმი დასაყრდენი დოკუმენტი გახდა აღმოსავლეთის საკითხთა კომიტეტის იმპერიალისტური, ანტი-რუსული ნაწილისათვის. პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტი ემხრობოდა სამხრეთ კავკასიის რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობას და, უპირველეს ყოვლისა, იძლეოდა რჩევას, ელიარებინათ საქართველო, როგორც პოლიტიკურად და კულტურულად ყველაზე განვითარებული ქვეყანა, რომელსაც უძველესი ისტორია ჰქონდა. დოკუმენტი მოითხოვდა, რომ რეგიონზე მანდატი დიდ ბრიტანეთს ან ამერიკას აეღო.¹⁵

¹³ ვრცლად იხ. „სერ ოლივერ უორდროპი 150“ (რედ. ბექა კობახიძე), თბილისი, 2015.

¹⁴ CAB 24/68 GT 6176.

¹⁵ CAB 29/2 P-84 Peace Conference: Memorandum On Armenia and Transcaucasia, appendix no. 6.

7 ნოემბერს საგარეო საქმეთა სამინისტრომ, კერძოდ, სერ ეირ ქროუმ მოამზადა მორიგი ჩვიდმეტუპუნქტიანი „მემორანდუმი შესაძლო ტერიტორიულ პოლიტიკაზე კავკასიაში“. მემორანდუმი მხარს უჭერდა კავკასიის რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობას, მაგრამ ამასთანავე ხაზს უსვამდა, რომ აუცილებელი იყო ფრთხილად მოქმედება, რათა აღდგენილ რუსეთს არ გასჩენოდა ბოროტი ზრახვები იმის გამო, რომ მოკავშირეებმა მისი დასუსტებით ისარგებლეს და ტერიტორიები გამოაცალეს. მემორანდუმი პირველ ამოცანად სახავდა რესპუბლიკებში არსებულ ხელისუფლებათა ცნობას, მაგრამ იმ ფორმით, რომ ნებისმიერ საჭირო მომენტში შესაძლებელი ყოფილიყო ვითარების შემობრუნება. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, თუ რუსეთი მალევე აღდგებოდა, მაშინ შესაძლო იყო, რომ კავკასიის რესპუბლიკები ავტონომიური სახით მას შეერთებოდნენ, ხოლო თუ ყოფილ მეტროპოლიაში ანარქია დიდი ხნით გაგრძელდებოდა, ამ შემთხვევაში მათი დამოუკიდებლობა პერმანენტულ სახეს მიიღებდა. ერთი კი ცხადი იყო – რეგიონი ბრიტანეთის ინტერესის ქვეშ მყოფ ტერიტორიებს ესაზღვრებოდა და იმპერიას მსოფლიოს ამ ნაწილში ანარქია არ უნდა დაეშვა. მერვე პუნქტში აღნიშნული იყო, რომ საქართველო გახლდათ რეგიონში ყველაზე განვითარებული ქვეყანა და მისი აღიარება პრობლემას არ წარმოადგენდა.¹⁶

მომდევნო ეტაპზე საგარეო საქმეთა სამინისტრომ, იმავე ეირ ქროუმ, შეიმუშავა კავკასიის სახელმწიფოთა ტერიტორიული გამიჯვნის პრინციპები, რომლებიც, ხშირ შემთხვევაში, თანხვედრაში მოდიოდნენ პარიზში საქართველოს დელეგაციის მიერ წარდგენილ ტერიტორიულ მოთხოვნებთან. ბრიტანული გეგმის მიხედვით, საქართველოს უნდა მიკუთვნებოდა ეთნიკურად ქართული, თუმცა სარწმუნოებით მუსლიმური, ბათუმის ოლქი და ლაზისტანის სანჯაყი, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრები, ლორეს ოლქი. ზაქათალის ოლქთან მიმართებაში ნათქვამი იყო, რომ ეს ქართველებს, მთიელებსა და აზერბაიჯანელებს შორის სადავო

¹⁶ CAB 27/36 EC 2359.

ტერიტორიაა, თუმცა, ქროუს მტკიცებით, ქართველებსა და აზერბაიჯანელებს შორის გამიჯვნა არ გაჭირდებოდა.¹⁷

ამ მემორანდუმებით შეიარაღებულმა კერზონმა აღმოსავლეთის კომიტეტის 2 და 9 დეკემბრის სხდომებზე 14-პუნქტიანი რეზოლუციის პროექტი წარადგინა. იგი კომიტეტს კავკასიის რესპუბლიკებისა და, პირველ რიგში, საქართველოს აღიარებას სთავაზობდა. კერზონი მიიჩნევდა, რომ მუსლიმანი ქართველებით დასახლებული ბათუმის ოლქი და ლაზეთი საქართველოს უნდა შეერთებოდა, მთლიანად რეგიონზე კი მანდატი ბრიტანეთს უნდა აეღო. მას შეეწინააღმდეგა საგარეო მინისტრი ბალფური. ეს უკანასკნელი მიზანშეუწონლად მიიჩნევდა ინდოეთის დაცვის ხაზის სულ უფრო დასავლეთით გადატანას, მეტადრე მაშინ, როცა მთავარი საფრთხე, რუსეთის სახით, აღარ არსებობდა. ბალფური დაუშვებლად მიიჩნევდა კავკასიაში ერთი დივიზიის ხანგრძლივად დატოვებას, რადგან ბრიტანეთისთვის უფრო პრიორიტეტულ მიმართულებებზე ერთი ოცეულის გამოყოფაც ჭირდა. მისი სკეპტიციზმი იქამდე მიდიოდა, რომ კავკასიის მიმართულებით პოლიტიკის შექმნის საჭიროებას საერთოდ ვერ ხედავდა. მის დამოკიდებულებას იზიარებდნენ საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილე ლორდი რობერტ სესილი და ინდოეთის საქმეთა მინისტრი ედვინ სამუელ მონთეგიუ. 16 დეკემბრის სხდომაზე კერზონს უფრო ზომიერი მემორანდუმის წარმოდგენა მოუწია, საიდანაც ამოღებული იყო მანდატისა და ჯარების ხანგრძლივი ვადით დატოვების საკითხები. ეს რეზოლუცია კომიტეტმა მიიღო. მართალია, მასში კვლავინდებურად დატოვებული იყო საქართველოს აღიარებისა და მასზე ბათუმი-ლაზეთის მიერთების საკითხები, მაგრამ კომიტეტმა და, შესაბამისად, მინისტრთა კაბინეტმაც რეგიონში აქტიური პოლიტიკის გატარებაზე უარი თქვეს.¹⁸

¹⁷ CAB 24/72 GT 6506 Maps Illustrating Memorandum Respecting the Settlement of Turkey and Arabian Peninsula.

¹⁸ CAB 27/24 Eastern Committee 40th Meeting, December 2, 1918 (annex); 42th Meeting, December 9, 1918 (annex); 43th Meeting, December 16, 1918; CAB 24/72 GT 6512; CAB 27/38 EC 2715 A.

აღსანიშნავია, რომ იმპერიის ხელისუფლება არ დაინტერესდა სამხრეთ კავკასიის მდიდარი ბუნებრივმა რესურსებით, კერძოდ, ქიათურის მანგანუმითა და ბაქოს ნავთობით და ეს ფაქტორი კატალიზატორად ვერ იქცა.

მანგანუმის ნომერ მეორე მწარმოებელი მსოფლიოში ბრიტანეთის კოლონია ინდოეთი იყო და იმპერიას ეს ნედლეული დამატებით არ სჭირდებოდა.

ბაქოს ნავთობით საიმპერიო საომარი კაბინეტის დაინტერესებას ლორდი კერზონი ჯერ კიდევ 1918 წლის აგვისტოში შეეცადა. ბრიტანეთი დამოკიდებული იყო შეერთებული შტატებიდან იმპორტირებულ ნავთობზე. კერზონმა აღნიშნული დამოკიდებულების შესამცირებლად მსოფლიოში უმდიდრეს ბაქოს საბადოებზე ბრიტანეთის მიერ კონტროლის დამყარების იდეა წამოაყენა. ეს გეგმა, რასაკვირველია, სამხრეთ კავკასიის უსაფრთხოებაზე იმპერიის კონტროლის დაწესებას მოითხოვდა, რაც კერზონის აღმოსავლური გეგმის ნაწილი იყო. ბალფურმა, რომელიც სამხრეთ კავკასიაში ბრიტანეთის მხრიდან უსაფრთხოების საკუთარ თავზე აღებას ეწინააღმდეგებოდა, იქვე მიუთითა, რომ მესოპოტამიის ნავთობსაბადოები, არსებული მონაცემებით, უმდიდრესი და ბაქოს საბადოებზე უკეთესი უნდა ყოფილიყო.¹⁹ მესოპოტამია, რომელიც საიქს-პიკოს შეთანხმებით ბრიტანულ გავლენის სფეროდ იყო გამოცხადებული, განსხვავებით ტრადიციულად რუსეთის მფლობელობაში მყოფი ბაქოსაგან, იმპერიისათვის უფრო მომგებიანი და უსაფრთხო იყო.

საქართველოსთვის პოზიტიური მოვლენა იყო ის, რომ ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრო მას რეგიონის ლიდერ სახელმწიფოდ განიხილავდა. აღმოსავლეთის კომიტეტის მიერ მიღებულ რეზოლუციას მოჰყვა ქართული მხარისადმი გაგზავნილი ნოტა, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ ბრიტანეთი მიესალმებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას და მზად იყო, მისი

¹⁹ CAB 23/43 Minutes of Meeting of The Imperial War Cabinet, August 13, 1918.

აღიარება საერთაშორისო კონფერენციაზე დაეცვა.²⁰ ეს ქართული მხარისათვის მოულოდნელად სასიხარულო აღმოჩნდა, რადგან მოვლენები მისი თვალთახედვის მიღმა ვითარდებოდა.

თუმცა 1919 წლის დასაწყისისთვის საგარეო საქმეთა სამინისტროს რეგიონში წარმომადგენლები არ ჰყოლია. ადგილზე მყოფი გენერლები დიპლომატიურ ფუნქციებს ითავსებდნენ. მათი ურთიერთობა საქართველოს მთავრობასთან უკიდურესად დაიძაბა. რეალურ ინფორმაციას მოკლებული ქართველები ვერ ხვდებოდნენ, თუ როგორ მოდიოდა შესაბამისობაში ბრიტანელ გენერალთა ქმედება იმავე სახელმწიფოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს ნოტასთან. საქართველოს მთავრობა უკმაყოფილო იყო იმით, რომ ბრიტანელებმა ბათუმის ოლქის სამოქალაქო ადმინისტრაცია, ფაქტობრივად, რუსთა ეროვნულ საბჭოს გადასცეს. 1918 წლის ბოლოს, სომხეთთან ომის გამო, საქართველომ აფხაზეთის ფრონტიდან ჯარები სამხრეთის მიმართულებით გადაისროლა და ბრიტანელებისგან პირობა მიიღო, რომ დენიკინი აფხაზეთს არ შეუტევდა. 1919 წლის თებერვალში რუსმა გენერალმა სოჭი და გაგრა დაიკავა, ხოლო ბრიტანელებმა მის შესაჩერებლად ვერაფერი იღონეს. თავის მხრივ, მისი უდიდებულესობის გენერლები საქართველოს მთავრობას სოციალიზმსა და ნაციონალიზმს უნუნებდნენ. 1919 წლის 6 თებერვალს შავი ზღვის ძალების სარდალმა, გენერალმა ჯორჯ მილნმა, ლონდონში გაგზავნა პირველი ვრცელი მოხსენება, რომელშიც იგი ქართველ სოციალ-დემოკრატებს შოვინისტებად და ბოლშევიკებზე უფრო რადიკალურ სოციალისტებად მოიხსენიებდა. მილნი ამტკიცებდა, რომ აჭარლებს ქართველები ეზიზღებოდათ და მათთან შეერთების ეშინოდათ.²¹ ბრიტანეთის იმპერიის გენერალური შტაბის უფროსის, ფელდმარშალ სერ ჰენ-

²⁰ FO 608/88 no. 12272; საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი (შემდეგში სცსა), ფონდი 1864, ანან. 2, საქმ. 46, ფურც. 25; ზ. ავალიშვილი, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, თბილისი 2011, გვ. 195.

²¹ WO 106/1396; FO 608/84 no. 2870; FO 371/3661 File 677-1015, Interdepartmental Conference On Middle Eastern Affairs, 11th Minutes, March 6, 1919 (appendix I).

რი უილსონისადმი, მიწერილ პირად წერილში მილნი მეტ გულახდილობას ავლენდა და აცხადებდა, რომ რეგიონის ყველა მაცხოვრებელს თუნდაც ერთმანეთისთვის ყელეები გამოეჭრათ, ისინი ერთი ბრიტანელი ჯარისკაცის სიცოცხლედაც კი არ ღირდნენ და ამიტომ ბრიტანული ჯარების რეგიონში დატოვება საჭირო არ იყო.²²

მოცემულობა გახლდათ ის, რომ მილნი რეგიონში ყველაზე მაღალი თანამდებობაზე მყოფი ბრიტანელი იყო და ლონდონი ადგილიდან ინფორმაციას სწორედ მისი მეშვეობით იღებდა. მილნის და სხვა გენერლების გზავნილები ანადგურებდნენ კერზონისა და სხვათა მიერ საქართველოსთვის შექმნილ პოზიტიურ იმიჯს და ძირს უთხრიდნენ რეგიონის დამოუკიდებლობას.

კავკასია 1919: რუსეთის საკითხის ნაწილი

კავკასია ცალკე არც ერთ ეტაპზე არ განხილულა. საქართველო, აზერბაიჯანი, აღმოსავლეთ სომხეთი და ჩრდილო კავკასია ომის შემდგომ საერთაშორისო პოლიტიკაში რუსეთის საკითხის ნაწილი იყო, ხოლო დასავლეთ სომხეთი – ოსმალეთისა. თავისთავად, რუსეთის საკითხი გამარჯვებული მოკავშირეებისთვის ბევრად უფრო დიდი და მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე ცალკე აღებული კავკასია.

ბრიტანეთის ეკონომიკა და საზოგადოება საკმარისად დაიღალა ოთხწლიანი ომით. ლოიდ ჯორჯს რუსეთის საკითხის დასარეგულირებლად რესურსების დახარჯვა აღარ სურდა.

საწყის ეტაპზე, 1919 წლის იანვარ-თებერვალში, მოკავშირეებმა იოლი გამოსავლის პოვნა გადაწყვიტეს და რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე წარმოქმნილ ყველა სუბიექტს მოუწოდეს, შეკრებილიყვნენ კონფერენციაზე, რომელიც მარმარილოს ზღვაში პრინციპოს კუნძულებზე უნდა გამართულიყო. მხარეთა პოზიცი-

²² J. Fisher, "On The Glacis of India": Lord Curzon and British Policy in The Caucasus, 1919, p. 54, Diplomacy and Statecraft, 1997, 8:2.

ები ერთმანეთისგან იმდენად განსხვავდებოდა, რომ არათუ ერთი კონფერენციის ფარგლებში რუსეთის მომავლის მშვიდობიანი განსაზღვრა, არამედ შეხვედრაც ვერ მოხერხდა. თეთრი არმიის წარმომადგენლებს არ სურდათ ბოლშევიკებთან ერთად შემოსხდომოდნენ მოლაპარაკებათა მაგიდას; თავად ბოლშევიკები ოფიციალურ მინვევასა და მათი პოზიციების გარკვეულ ლეგიტიმაციას ელოდნენ; კავკასიელები და პატარა ერთა სხვა წარმომადგენლები კი თვლიდნენ, რომ ისინი რუსეთს აღარ ეკუთვნოდნენ და ამ კონფერენციაზე არაფერი ესაქმებოდათ.

მომდევნო ეტაპზე, 1919 წლის აპრილ-მაისში, ადმირალმა კოლჩაკმა გადალახა ურალის ქედი, დაიძრა მოსკოვისკენ და შექმნა ილუზია, რომ ის ბოლშევიკებს დაამარცხებდა. მოკავშირეებმა განიზრახეს, მასთან შეთანხმების გარკვეული პირობები დაედოთ მანამდე, სანამ იგი ხელისუფლებას ხელში ჩაიგდებდა. სხვა საკითხთა შორის, ისინი მოითხოვდნენ, რომ კოლჩაკს ელიარებინა პოლონეთისა და ფინეთის დამოუკიდებლობა, ხოლო ესტონეთის, ლატვიის, ლიტვისა და „კავკასიური და ტრანსკასპიური ტერიტორიებისთვის“ ავტონომია მიენიჭებინა. როგორც ვხედავთ, განსხვავებით ბალტიის სახელმწიფოებისგან, კავკასიური სუბიექტები ინდივიდუალურადაც არ ყოფილან ჩამოთვლილნი და რეგიონულ „ტერიტორიად“ მათი მოხსენიება შეურაცხმყოფელიც იყო. ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტის თანამშრომელი, პროფესორი ჯეიმს სიმპსონი, რომელიც მთლიანობაში სიმპათიით იყო განწყობილი პატარა ეროვნებებისადმი, ცალ-ცალკე არწმუნებდა თითოეულ მათგანს, რომ დაესახელებინათ, ავტონომიის რა ფორმა სურდათ და მოკავშირეები კოლჩაკს ამ პირობებზე დაიყოლიებდნენ. სიმპსონმა თანხმობა ვერავისგან მიიღო. სრული დამოუკიდებლობა ე. წ. „განაპირა სახელმწიფოთა“ ერთმნიშვნელოვანი მოთხოვნა იყო.²³

²³ CAB 29/38, ff. 142-143; FRUS, PPC, Vol. 6, pp. 34-36; სცსა, ფონდი 1864, ანან. 2, საქმე 129, ფურც. 21-25; Charlotte Alston, 'The Suggested Basis for a Russian Federal Republic': Britain, Anti-Bolshevik Russia and the Border States at the Paris Peace Conference, 1919, History, January 2006, Vol. 91(301), p. 24-44.

კოლჩაკზე გაცემული ავანსები ნაადრევი აღმოჩნდა. მან ჯერ შეტევა შეაჩერა, მერე უკან დაიხია, 1919 წლის ბოლოსთვის კი საბოლოოდ განიცადა მარცხი. 1920 წელს იგი ბოლშევიკებმა დახვრიტეს.

კავკასიელებისთვის რთული იყო ბრიტანელების რუსებთან შუამავლობისთვის დაეჯერებინათ. დენიკინი ზედიზედ არღვევდა ბრიტანელთა მიერ დაწესებულ წითელ ხაზებს: ჯერ სოჭისა და გაგრის ოკუპაცია განახორციელა, შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასია დაიკავა, 1919 წლის ივნისში კი დაღესტანში შევიდა და ჩრდილო კავკასიის მთიელთა რესპუბლიკა გაანადგურა. ახლა ის ყველა მხრიდან ემეზობლებოდა საქართველოსა და აზერბაიჯანს. ეს უკანასკნელნი სიტყვიერი დაპირებების იმედად ვერ დარჩებოდნენ.²⁴

თუმცა დენიკინს ჯერ არ შეეძლო სამხრეთ კავკასიის წინააღმდეგ ძალების მობილიზება. იგი მოსკოვისკენ გენერალურ მარშს 1919 წლის სექტემბერში იწყებდა და ისიც ქმნიდა ილუზიას, რომ ბოლშევიკთა ხელისუფლებას დაასრულებდა. ამ დროს, 3 ნოემბერს, ლონდონში იტალიის ელჩმა, მარკიზმა იმპერიალიმ, ოფიციალური კითხვა გაუგზავნა კერზონს: იტალია მოკავშირეთა უმაღლესი საბჭოს სხდომაზე დააყენებდა საქართველოს აღიარების საკითხს თუ ბრიტანეთი მას მხარს დაუჭერდა. კერზონმა 14 ნოემბერს უპასუხა, რომ საქართველოსთან იყო დაკავშირებული ამიერკავკასიის დანარჩენი ქვეყნების საკითხებიც და ყველანი ერთად დამოკიდებულნი იყვნენ უფრო დიდი, რუსეთისა და ოსმალეთის საკითხების დარეგულირებასთან. სანამ რუსეთის მომავალი არ გაირკვეოდა, ბრიტანეთი საქართველოს მიმართ ზოგადი სიმპათიის

²⁴ WO 32/5678, f.154A, War Office to General Officer Commanding in Chief (GOC), Constantinople, June 6, 1919; FO 608/85 no. 12226; WO 32/5678 f. 162A, War Office to General Holman in Ekaterinodar; FO 371/3662/1015/100460/58; FO 608/88 no. 15996, War Office to GOC Constantinople, July 17, 1919; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, London, 1949, p. 451; FO 371/3662/1015/100552/58; FO 371/3663/1015/121653/58; FO 608/88 no. 14304, Ekaterinodar to Troopers in London, July 5, 1919.

გამოხატვის იქით ვერ წავიდოდა.²⁵ კერზონი დენიკინის მოსკოვური მარშის შედეგებს ელოდა და რისკს ერიდებოდა.

ბრიტანული ჯარების ევაკუაცია

ლოიდ ჯორჯი 1919 წლის 16 იანვარს რუსეთში მიმდინარე პროცესების შესახებ აცხადებდა, რომ ომი დასრულებულად ვერ ჩაითვლებოდა და მშვიდობა ვერ დამყარებოდა, ვიდრე ევროპისა და აზიის ნახევარი ცეცხლის ალში იყო გახვეული.²⁶ სხვა მხრივ, ბრიტანეთის ომის შემდგომი სამხედრო და მატერიალური ვალდებულებებისგან გათავისუფლება, ჯარების სახლში დაბრუნება მისი მთავარი ამოცანა იყო. იგი რუსეთს ადარებდა მცოცავ ქვიშას, რომელსაც მილიონობით არმიათა ჩაყლაპვა შეეძლო და ამის მაგალითად ნაპოლეონი მოჰყავდა. ლოიდ ჯორჯის აზრით, რუსებს საკუთარი საკითხი თავად უნდა მოეგვარებინათ.²⁷ ის ვერ ხედავდა კავკასიის გავლით ინდოეთზე რუსეთის შეტევის საფრთხეს, რადგან ეს რუსეთის ძლევამოსილმა იმპერიამაც კი ვერ მოახერხა და ნგრევის პროცესში მყოფი ყოფილი იმპერიისგან საშიშროება უფრო ნაკლები იყო.²⁸

ზოგადად, რუსეთთან მიმართებაში ლოიდ ჯორჯისა და ჩერჩილის მოსაზრებები ერთმანეთისაგან ძალიან განსხვავდებოდა, მაგრამ კავკასიიდან ჯარების ევაკუაციის საკითხში ისინი კერზონის წინააღმდეგ ერთმანეთის მოკავშირეები იყვნენ. 1919 წლის 6 მარტს შუა აღმოსავლეთის საკითხებზე დეპარტამენტთაშორისი კონფერენციის სხდომაზე სწორედ ეს თემა განიხილებოდა. ჩერ-

²⁵ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, London 1949, p. 624; FO 371/3664 File 1015 no. 149045; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, p. 647, London 1949; FO 371/3664 File 1015 no. 149045.

²⁶ FRUS, PPC, Vol. 3, 591.

²⁷ The Times – November 10, 1919.

²⁸ CAB 23/42 Minutes of a Meeting of the Imperial War Cabinet, December 12, 1918.

ჩილმა განაცხადა, რომ კავკასია ეკუთვნოდა რუსეთს, ახლა ყოფილ იმპერიაში არეულობა იყო, მაგრამ რუსეთი ადრე თუ გვიან აღდგებოდა და ისევ დაიკავებდა ამ რეგიონს. მას არ ესმოდა, რატომ უნდა დაეხარჯა ბრიტანეთს რესურსები იმაზე, თუ რა მოხდებოდა კავკასიაში რუსეთის დაბრუნებამდე. კერზონმა მასთან ბრძოლა წააგო. გადაწყდა ჯარების ევაკუაცია, მაგრამ კონკრეტული თარიღი არ დასახელებულა. კერზონის მოთხოვნით, დენიკინს ბრიტანეთისგან დახმარების მიღების პირობად ამიერკავკასიის საქმეებში ჩაურევლობა უწესდებოდა.²⁹

ლოიდ ჯორჯს არ უნდოდა რეგიონიდან გაქცევა, მას ღირსეული გამოსვლა სურდა, რადგან არსებობდა თურქების მხრიდან სომხების განმეორებითი ხოცვა-ჟლეტის საფრთხე, რაზეც მორალური პასუხისმგებლობა ბრიტანეთს დაეკისრებოდა. საჭირო იყო შემცვლელის პოვნა. ლოიდ ჯორჯი ამ წინადადებით იტალიის პრემიერ-მინისტრ ვიტორიო ორლანდოსთან 1919 წლის მარტის ბოლოს მივიდა და „აღთქმული მიწა“ (*terra di promessa*) შესთავაზა. ორლანდომ შეთავაზება მიიღო, მაგრამ ამ წამოწყებისადმი სკეპტიკურად იყო განწყობილი იტალიის მეფე ვიტორიო ემანუელ III და პოლიტიკური ელიტის საკმაოდ მოზრდილი ნაწილი. მონარქი კითხვას სვამდა, თუ რატომ გადიოდნენ ბრიტანელები რეგიონიდან. ისინი არასდროს ტოვებდნენ ტერიტორიას, რომელიც რამედ ღირდა. მას აღმდგარ რუსეთთან შეტაკების ეშინოდა, რადგან იტალიას საამისო რესურსი არ გააჩნდა. ორლანდომ, წინააღმდეგობის მიუხედავად, საკითხი მაინც თავის სასარგებლოდ გაიტანა. 19 ივნისს, როდესაც იტალიური ჯარები ტარანტოს პორტში იკრიბებოდნენ და კავკასიაში გასამგზავრებლად ემზადებოდნენ, პარლამენტმა პრემიერ-მინისტრს იმპიჩმენტი გამოუცხადა, ხოლო ახალმა პრემიერმა ფრანჩესკო ნიტომ მყისიერად შეცვალა გადაწყვეტილება. წამოწყება ჩავარდა.³⁰

²⁹ FO 371/3661 File 677-1015, Interdepartmental Conference On Middle Eastern Affairs, 11th Minutes, March 6, 1919.

³⁰ ამ საკითხზე უფრო დანვრლებით იხ. M. Petricioli, L'Occupazione Italiana Del Caucaso: "Un Ingrato Servizio" Da Rendere A Londra, Milano, 1972.

ჩერჩილი ეშურებოდა ჯარების გაყვანას. ამის გამო, კერზონიც ჩქარობდა მათი შემცველელის პოვნას. მას ლონდონში ამერიკის ელჩ ჯონ დევისთან ჰქონდა მოლაპარაკება, რომ ამერიკას აელო მანდატი სომხეთსა და კავკასიაზე. პრეზიდენტი ვუდრო უილსონი კი ეთანხმებოდა ამ ინიციატივას, მაგრამ მას კონგრესის თანხმობა სჭირდებოდა. რესპუბლიკური უმრავლესობა მტრულად იყო განწყობილი დემოკრატი პრეზიდენტისადმი, ამიტომ ის არც ვერსალის საზავო ხელშეკრულების რატიფიკაციას აპირებდა, არც ერთა ლიგაში შესვლას და არც სომხეთზე მანდატის აღებას.³¹

ცინიკური იყო საფრანგეთის პრემიერი ჟორჟ კლემანსო, რომელმაც წინადადება წამოაყენა, რომ დაიცავდა კავკასიელ სომხებს, ოღონდ მათ დასაცავად 12 000 ჯარისკაცს გაგზავნიდა არა ბათუმიდან, არამედ კილიკიიდან. თავიდანვე ცხადი იყო, რომ კლემანსოს სომხების დაცვა არასდროს უფიქრია, მას კილიკიის ოკუპაცია უნდოდა. ფრანგმა ჯარისკაცებმა დაიკავეს სამხრეთ ანატოლიის ეს რეგიონი და საქმე ამით დამთავრდა.³²

ბრიტანულ ჯარებს შემცველი არ გამოუჩნდა. მათი მოქმედებით უკმაყოფილო კავკასიელებმა, დენიკინმა, ამერიკელებმა და სხვებმა გაანალიზეს ევაკუაციით გამოწვეული საფრთხეები: საქართველოსა და აზერბაიჯანს დენიკინის შემოტევის ემინოდან, სომხებს – თურქებისა და აზერბაიჯანელების, დენიკინს – დახმარების შესუსტების. მათ ცალ-ცალკე მრავალგზის მოუწოდეს ბრიტანელებს დარჩენისკენ, მაგრამ ევაკუაცია 15 აგვისტოს დაიწყო და 15 სექტემბერს დასრულდა. ბათუმში დარჩა ერთი ბრიგადა, რომელიც აგრძელებდა ბრიტანული ადმინისტრაციის დაქვემდებარებაში სამსახურს.

³¹ R. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. 2, pp. 114-117, Los Angeles, 1982.

³² R. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. 2, pp. 122-131, Los Angeles, 1982.

მისი უდიდებულესობის უმაღლესი კომისარი

ჯარების ევაკუაციით გამოწვეული საფრთხეების დასაბალანსებლად ლორდმა კერზონმა ამიერკავკასიაში მისი უდიდებულესობის უმაღლესი კომისარი ოლივერ უორდროპი მიავლინა. ბრიტანეთის სამხედრო სამინისტრო გავიდა რეგიონიდან და შევიდა საგარეო საქმეთა სამინისტრო.

უორდროპის გამოგზავნა გარიგებულ თამაშს ჰგავდა. მისმა ძველმა მეგობარმა ვარლამ ჩერქეზიშვილმა 1919 წლის 26 მაისს მას წერილი მისწერა, შესჩივლა ბრიტანელი გენერლების უარყოფით ქმედებებზე და ისურვა, რომ ბრიტანეთის წარმომადგენელი კავკასიაში თავად უორდროპი ყოფილიყო. უორდროპმა ეს წერილი კერზონს გადაუგზავნა.³³ იმავდროულად, 30 მაისს ბრიტანეთში საქართველოს დიპლომატიურმა წარმომადგენელმა დავით ღამბაშიძემ პირადი თხოვნა გაუგზავნა თავის მეგობარს, საგარეო საქმეთა სამინისტროს პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტის თანამშრომელ პროფესორ სიმპსონს, რომ ეს უკანასკნელი უორდროპს კავკასიაში წარმომადგენლის სტატუსის მოპოვებაში დახმარებოდა.³⁴ ქართულ-ბრიტანულ სამეგობრო წრეში დატრიალებული ეს ამბავი ლორდმა კერზონმა აიტაცა და უორდროპი უმაღლესი კომისარის თანამდებობაზე დანიშნა. უორდროპი 32 წლის განმავლობაში მჭიდროდ იყო დაკავშირებული რეგიონთან და ფლობდა ქართულ ენას. მას სამეგობრო წრეც ჰყავდა და ექსპერტული ცოდნაც ჰქონდა. გარდა ამისა, იგი საგარეო საქმეთა მინისტრის მოკავშირედაც გამოდიოდა, რადგან კერზონი პროკავკასიურ პოლიტიკას მის რეპორტებზე დაყრდნობით უფრო უკეთ განახორციელებდა, ვიდრე ბრიტანელი გენერლების მიერ მოწოდებული უარყოფითი დასკვნების გათვალისწინებით.

უორდროპს 1919 წლის 30 აგვისტოს საქართველოში დახვდნენ, როგორც მხსნელს, მეგობარსა და იმედს. ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს აღმოსავლეთის დეპარტამენტის დირექტორ-

³³ FO 371/3662/1015/81465/58; FO 608/88 no. 12302.

³⁴ FO 608/85 no. 14477.

რი ჯორჯ კიდსტონი აღნიშნავდა, რომ უორდროპი სამინისტროს საქართველოსა და კავკასიის ქვეყნების დამოუკიდებლობის აღიარების მოთხოვნის შესახებ გაგზავნილი ვრცელი რეპორტებით „ბომბავდა“. ამ მომენტიდან საქართველოსა და ბრიტანეთს შორის გაუგებრობა, გაუცხოება გაქრა. საქართველოს მთავრობის მიერ გამოთქმული ნუხილები და სურვილები მყისიერად იგზავნებოდა ლონდონში სტატუსით „სასწრაფო“ ან „ძალიან სასწრაფო“. გარდა დამოუკიდებლობის აღიარებისა, უმაღლესი კომისარი ბათუმის ოლქის, ლაზეთისა და აფხაზეთის საქართველოს შემადგენლობაში შესვლასაც ლობივებდა. უორდროპი დაუპირისპირდა გენერალ მილნს. იგი საკუთარი ქვეყნისგან მოითხოვდა, რომ ბათუმში განლაგებულ ბრიტანულ ჯარებში გაეგზავნათ ინსპექცია, რომელსაც რუსული აგენტურა უნდა გამოეკლინა. უორდროპმა, რომელიც კავკასიაში ერთიანი, დამოუკიდებელი პოლიტიკური სივრცის შექმნაზე ოცნებობდა, 1919 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში შუამავლობა გაუწია სომხეთ-საქართველოსა და სომხეთ-აზერბაიჯანს შორის დადებულ სამშვიდობო ხელშეკრულებებს.³⁵

დე ფაქტო აღიარება

დენიკინის მარში მოსკოვისკენ კრახით დასრულდა. 1920 წლის იანვრისთვის ის საბოლოოდ დამარცხდა და ბოლშევიკები ამიერკავკასიის ქვეყნებს დაუმეზობლდნენ. რუსეთის საკითხი გაცხადდა და ის გაცხადდა წითლების სასარებლოდ. 2 იანვარს საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარმა გიორგი ჩიჩერინმა ნოტა გაუგზავნა საქართველოსა და აზერბაიჯანის საგარეო მინისტრებს. ის ამ ქვეყნებს დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად არ მოიხსენიებდა და მუქარანარევი ტონით მოუწოდებდა, შეერთებოდნენ საბჭოთა რუსეთს დენიკინის წინააღმდეგ ბრძოლაში, „სანამ გვიანი არ არისო“, დაასკვნიდა ჩიჩერინი.³⁶

³⁵ სერ ოლივერ უორდროპი 150 (რედ. ბექა კობახიძე), თბილისი, 2015, გვ. 9-21.

³⁶ სცსა, ფონდი 1864, ანან. 2, საქმ. 242, ფურც. 3.

ბოლშევიკები უკონტროლონი იყვნენ. მათ შეეძლოთ, გადასულიყვნენ სამხრეთ კავკასიაში და შემდეგ ექსპანსია განეგრძოთ სპარსეთისკენ ან უფრო შორსაც. ბრიტანეთს ჯარები ჰყავდა ბათუმში, სამხრეთ კასპიის პორტ ენზელიში, პროტექტორატის ხელშეკრულება ჰქონდა გაფორმებული სპარსეთთან, დასაცავი იყო „ბრიტანული აღმოსავლეთი“. ბუნებრივია, ამ საფრთხეებს იმპერია უყურადღებოდ ვერ დატოვებდა. უოდროშმაც თავისი ქნა – იგი იანვრის პირველ რიცხვებში დღეში 2-3 რეპორტს აგზავნიდა ლონდონში კავკასიური ქვეყნების აღიარებისა და მათთვის შეიარაღების მიწოდების მოთხოვნით.³⁷

კერზონმა ისარგებლა შექმნილი ვითარებით და კავკასიის რესპუბლიკების აღიარების საკითხი მოკავშირეთა საგარეო საქმეთა მინისტრების საბჭოს სხდომაზე პარიზში წაიღო.

საგარეო საქმეთა მინისტრის სასარგებლოდ იყო შეცვლილი ლოიდ ჯორჯის პოზიციაც. შექმნილი რეალობის გათვალისწინებით, პრემიერმა თავისი რუსული პოლიტიკის სამპუნქტიანი გეგმა ჩამოაყალიბა: 1. რუსეთის სამოქალაქო ომიდან ბრიტანეთის გამოთიშვა; 2. საბჭოთა ხელისუფლებასთან ვაჭრობის დაწყება; 3. რუსეთის დაშლა, რაც პატარა ეროვნებათა დამოუკიდებლობების წახალისებას ითვალისწინებდა.³⁸

ეს ყველაფერი ნოყიერ ნიადაგს ქმნიდა კავკასიის დამოუკიდებლობის გამყარებისთვის. კერზონის ინიცირებით, 10 იანვარს გამარჯვებულმა სახელმწიფოებმა დე ფაქტოდ აღიარეს საქართველო და აზერბაიჯანი, ხოლო 19 იანვარს – სომხეთი.³⁹

კავკასიას ოქროს პერიოდი დაუდგა. პირველად და უკანასკნელად 1918-1921 წლების ისტორიაში ის მსოფლიო პოლიტიკის მთა-

³⁷ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 741-742, London 1949; FO 371/3666/1015/167875/58; FO 371/3666/1015/168506/58; FO 371/3666/1015/169174/58; FO 371.3666/1015/169118/58; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 748-749, London 1949; FO 608/271 no. 19; FO 371/3666/1015/169209/58.

³⁸ R. Hovannisian, The Republic of Armenia, Vol. 2, pp. 122-131, Los Angeles 1982.

³⁹ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. II, pp. 796-797, London 1948; FRUS PPC, Vol 9, 958-959; CAB 29/41 C. M. 1.

ვარ საკითხად იქცა. საქართველოს მეწინავე სტატიებს უძღვნიდნენ დიდ სახელმწიფოთა მთავარი გაზეთები, მასზე მსჯელობდნენ მინისტრთა კაბინეტები. თუკი გამარჯვებულებს ოდესმე უნდა გადაეწყვიტათ, რომ რეგიონი რუსული აგრესიისგან ხანგრძლივად დაეცვათ, ეს 1920 წლის იანვარში უნდა მომხდარიყო.

ცხადია, ყველა და, პირველ რიგში, კერზონი, ხვდებოდა, რომ დე ფაქტო აღიარება დაცვის გარანტიებს არ იძლეოდა. საჭირო იყო ჯარების რეგიონში დაბრუნება ან, სულ ცოტა, რესპუბლიკებისათვის შეიარაღების მიწოდება. ბრიტანეთის კაბინეტი სამი დღე – 16, 18 და 19 იანვარს – მსჯელობდა ჯარების გაგზავნის საკითხზე. საჭირო იყო კასპიის ზღვის ოკუპაცია და იქ განლაგებული ფლოტის უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად კავკასიაში ორი დივიზიის გაგზავნა. ამ საკითხზე თანხმდებოდა ყველა. გარდა კერზონისა, ლოიდ ჯორჯსა და ინდოეთის საქმეთა მინისტრ მონთეგიუსაც კავკასიის სასარგებლოდ ჰქონდათ შეცვლილი პოზიცია. ბრიტანული საზღვაო ძალების მეთაური ადმირალი ბიტიც მომხრეთა შორის ფიგურირებდა. ამ ზეგავლენამ ჩერჩილიც აიძულა, ნეიტრალური პოზიცია შეენარჩუნებინა. ერთადერთი მოწინააღმდეგე იყო იმპერიის გენერალური შტაბის უფროსი, ფელდმარშალი სერ ჰენრი უილსონი. ის გახლდათ უნიონისტი ირლანდიელი, რომელიც ირლანდიის განმათავისუფლებელმა ორგანიზაციამ IRA-მ 1922 წელს სიცოცხლეს გამოასალმა. უილსონი პატარა ერთა ადგილს მსოფლიო რუკაზე ვერ ხედავდა. მას მიაჩნდა, რომ კავკასია ლენინს ეკუთვნოდა და რეგიონი სწორედ მას უნდა დაეკავებინა. ფელდმარშალი კაბინეტის სხდომაზე აცხადებდა, რომ ჯარები არ ჰყავდა და შემდეგ საკუთარ დღიურში ერთგვარი თვითკმაყოფილებითაც შენიშნავდა, რომ „ქურთუკიანების“⁴⁰ გეგმა მან ჩააგდო.⁴¹

⁴⁰ ასე უწოდებდა იგი პოლიტიკოსებს.

⁴¹ CAB 23/35 S-10, Notes of a Cabinet Conference, January 16, 1920; CAB 23/35 S-11, Notes of a Cabinet Conference, January 18, 1920; CAB 23/35 S-12, Notes of a Cabinet Conference, January 19, 1920; C. E. Callwell, Field-Marshal Sir Henry Wilson: His Life and Diaries, pg. 224, New York, 1927.

19 იანვარს პარიზში მოკავშირეთა უმაღლესი საბჭოს სხდომა შედგა. მას ესწრებოდნენ ლოიდ ჯორჯი, კერზონი, ჩერჩილი, ჰენრი უილსონი, კლემანსო, მარშალი ფერდინანდ ფოში, ფრანჩესკო ნიტი და სხვ. სხდომამ საქართველოსა და აზერბაიჯანელების წამომადგენლებსაც მოუსმინა. ამ მომენტისათვის ბრიტანული მხარის პოზიცია, რომ ის რეგიონში ჯარებს არ გაგზავნიდა, უკვე გარკვეული იყო. საუბარი ეხებოდა კავკასიის ქვეყნებისთვის შეიარაღების გაგზავნას. ამ სხდომაზე აღიარეს სომხეთის დე ფაქტო დამოუკიდებლობაც. ლოიდ ჯორჯმა მოახერხა და გაიტანა რესპუბლიკებისთვის სამხედრო შეიარაღების გაგზავნის საკითხი. შემოთავაზებას ძუნნად დაეთანხმნენ საფრანგეთისა და იტალიის პრემიერებიც. თუმცა გადაწყვეტილება ჰენრი უილსონს გენერალ ჯორჯ მილნის ხელით უნდა განეხორციელებინა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ცხვრის ფარა მგლების ხელში აღმოჩნდა და ეს ინსტიტუციური გარდუვალობა იყო.⁴²

ბათუმის საკითხი

მოკავშირეთა უმაღლესი საბჭოს გადაწყვეტილება არასდროს შესრულებულა. უილსონმა დრო იქამდე განელა, სანამ ბაქოს ოკუპაციის შემდეგ კავკასიის საკითხმა აქტუალობა არ დაკარგა და ყველას დაავინყდა.

მთავარი თემა, რომელიც ბრიტანულ პოლიტიკაში რეგიონს პრიორიტეტს უნარჩუნებდა, იყო ბათუმში განლაგებული ბრიგადა, ამ ოლქის მომავალი და, მისი გავლით, სპარსეთთან დამაკავშირებელი გზა. ბათუმში ჯარის ყოლა შედარებით უსაფრთხო იყო, რადგან, ჭარბი ბოლშევიკური სამხედრო ძალის თავდასხმის შემთხვევაში, ადვილი იქნებოდა ევაკუაცია. თუნდაც მხოლოდ ერთი ბრიტანული ბრიგადის განლაგება რეგიონში რუსული აგრესიის წინააღმდეგ პოლიტიკური შემაკავებლის როლს ასრულებდა.

⁴² FRUS PPC, Vol. 9, pp. 890-902; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. II, London 1948, pp. 915-925; CAB 29/81 ICP – 21.

1919 წლის ზაფხულსა და შემოდგომაზე, ბრიტანული ჯარების კავკასიიდან ევაკუაციის დროს, ბათუმის მომავლის შესახებ ინტენსიური მსჯელობა მიდიოდა. სამხედრო სამინისტროს სამხედრო ოპერაციათა დეპარტამენტის უფროს გენერალ პერსი რადკლიფს მიაჩნდა, რომ ბრიტანეთს ჯარები უნდა გამოეყვანა და ოლქი დენიკინისთვის გადაეცა. უორდროპის აზრით, ბათუმი საქართველოს უნდა შეერთებოდა, რადგან ეჭვგარეშე იყო მისი ისტორიული კუთვნილება და დემოგრაფიული შემადგენლობა. გენერალი მილნი ფიქრობდა, რომ დენიკინისათვის ოლქის გადაცემა მთელი სამხრეთ კავკასიის რუსეთისათვის ჩაბარებისა და დიდი არეულობების ტოლფასი იქნებოდა. სხვა მხრივ, განაგრძობდა მილნი, „საქართველოს კორუმპირებულ ხელისუფლებას“ გაუჭირდებოდა მისდამი არალოიალური მოსახლეობის მართვა, თავს იჩენდა მტრულად განწყობილი თურქეთისა და რუსეთის ინტრიგებზე. ეს რეგიონი იყო დასავლეთთან კავკასიის დამაკავშირებელი რგოლი, ერთგვარი გასაღები და მასზე დამოკიდებული იყო როგორც სომხეთი, ასევე აზერბაიჯანი. ამ გასაღების მხოლოდ საქართველოს ხელში ჩაგდება ამიერკავკასიაში ძალთა ბალანსს დაარღვევდა. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, ბრიტანეთის შავი ზღვის ძალების სარდალი ბათუმის ოლქის ინტერნაციონალიზაციისა და ბრიტანული ჯარების საერთაშორისო ჟანდარმერიით ჩანაცვლების რეკომენდაციას იძლეოდა.⁴³

ბათუმიდან ჯარების ევაკუაცია იოლი იყო, შავი ზღვის ბრიტანული და ფრანგული ფლოტების მიერ ოკუპაციის გამო, ისინი ადგილზე თავს უსაფრთხოდ გრძნობდნენ, ამიტომ მდგომარეობის გარკვევამდე ოლქში ერთი ბრიტანული ბრიგადის დატოვება და სამოქალაქო მმართველობის შენარჩუნება გადანყდა.⁴⁴

კერზონს მიაჩნდა, რომ აზერბაიჯანს დამოუკიდებლად არსებობის ისეთივე უფლება ჰქონდა, როგორც სპარსულ პროვინცია

⁴³ FO 371/3663 no. 1015, Minutes of 27th Meeting of Interdepartmental Conference On Middle Eastern Affairs, August 4, 1919; CAB 24/CP 93,

⁴⁴ CAB 23/12 War Cabinet 622, Minutes of a Meeting, September 18, 1919; WO 32/5691 no. 81267; FO 371/3663/1015/131772/58.

გილანს, მაგრამ ამავე დროს საქართველოს უსაფრთხოებას ვერაფერი უზრუნველყოფდა, თუ რუსები კავკასიონის ქედს გადმოლახავდნენ და ბაქოს დაიკავებდნენ.⁴⁵ ბაქოსა და თბილისში ჯარების შენარჩუნება საგარეო საქმეთა მინისტრმა ვერ მოახერხა, მაგრამ ბათუმში ერთი ბრიგადის დატოვება არა სამხედრო, არამედ კავკასიის პოლიტიკური დაცულობის გარკვეულ გარანტიებს იძლეოდა. 1920 წლის თებერვალში, კერზონის შევებულებაში ყოფნისას, ჩერჩილმა ბათუმიდან ჯარების ევაკუაციის საკითხი მინისტრთა კაბინეტის სხდომაზე გაიტანა. უორდროპმა საგარეო საქმეთა მინისტრს გაუგზავნა წერილი, რომელშიც აცხადებდა, რომ ევაკუაცია მისი ინსტრუქციებისა და მოსაზრებების საწინააღმდეგოდ გადაწყდა. ახლა რეგიონის ბოლშევიკური აგრესიისგან დაცვა შეუძლებელი იყო და იგი თანამდებობიდან გადადგომას მოითხოვდა. კერზონმა უმაღლესი კომისრის დემარში არ დააკმაყოფილა. ის შევებულებიდან დაბრუნდა და კაბინეტს გადაწყვეტილება შეაცვლევინა. თუმცა საგარეო მინისტრი ხედავდა, რომ დიდხანს მხოლოდ ბრიტანული ჯარებით რეგიონის შენარჩუნება შეუძლებელი იყო. ის მუდმივად ვერ შეაჩერებდა სამხედრო სამინისტროს ევაკუაციის სურვილს. ამიტომ საჭირო იყო ბათუმის ოლქის ინტერნაციონალიზაცია და ერთა ლიგის მანდატის ქვეშ მასში თითო-თითო ბრიტანული, ფრანგული და იტალიური ბატალიონის შეყვანა. ამ მიმართულებით კერზონმა წარმატებით იმუშავა 1920 წლის თებერვალ-აპრილში ლონდონისა და სან-რემოს კონფერენციებზე. ფრანგებმა გაგზავნეს კიდევ ერთი ალჟირული ბატალიონი.

საქართველოს მთავრობა საერთაშორისო პოლიტიკის კულუარებში მიმდინარე მოვლენათა შესახებ ინფორმაციას არ ფლობდა. კერზონის შეცვლილი პოზიცია საქართველოში ბათუმის სამშობლოდან ჩამოშორებად აღიქვეს და არა რუსული ოკუპაციისგან გადარჩენის მცდელობად. მთავრობის მოთხოვნებმა მეტი ლეგიტიმაცია მას შემდეგ შეიძინა, რაც 1920 წლის თებერვალში, ბრიტანული ოკუპაციის პირობებში, გამართულ ბათუმის საქალაქო თვითმმართველობის არჩევნებში ქართველებმა გაიმარჯვეს. თბილისში ოლ-

⁴⁵ CAB 24/95 CP 336.

ქის ინტერნაციონალიზაციის წინააღმდეგ საპროტესტო აქციები და შეკრებები გაიმართა. ქართული ჯარი ოლქის საზღვრებს მიადგა და საქმე იქამდეც კი მივიდა, რომ გენერალმა მილნმა ბათუმში დისლოცირებული ბრიგადა საბრძოლო მზადყოფნაზე გადაიყვანა.

ამასობაში გრძელდებოდა კერზონსა და ჰენრი უილსონს შორის ჭიდილი ბათუმში ჯარების შენარჩუნებასა და ევაკუაციასთან დაკავშირებით. კერზონის პოზიციები შეასუსტა იმ ფაქტმა, რომ იტალიელებმა პირობა დაარღვიეს და ბატალიონი არ გაგზავნეს. ამავე დროს, ბაქოში ბრიტანეთის დიპლომატიური წარმომადგენელი პოლკოვნიკი კლოდ ბეიფილდ სტოქსი, ოჯახური პირობების გამო, იძულებული გახდა, სასწრაფოდ ლონდონში დაბრუნებულიყო. თითქმის თანადროულად, უორდროპს ჯანმრთელობის მდგომარეობის გაუარესების გამო სამედიცინო ევაკუაცია დასჭირდა. დროებით დანიშნულმა უმაღლესმა კომისარმა ჰარი ლუკმა, რომელსაც ბაქოში წარმომადგენელი არ ჰყავდა, ვითარებას ალღო ვერ აუღო. სხვა გარემოებათა გარდა, ბოლშევიკებმა ამითაც ისარგებლეს და 1920 წლის აპრილის ბოლოს ბაქოში უსისხლო სახელმწიფო გადატრიალება მოაწყვეს. აზერბაიჯანი დაიკარგა. კერზონისავე ხედვით, ეს შეუძლებელს ხდიდა დანარჩენი კავკასიის უსაფრთხოების უზრუნველყოფას. უფრო მეტიც, ბოლშევიკები თავს დაესხნენ ჩრდილოთ სპარსეთის პორტ ენზელიში განლაგებულ მცირე ბრიტანულ ფლოტს და ევაკუაცია აიძულეს. ეს ხელზე დაიხვია ფელდმარშალმა უილსონმა და კერზონს მიუთითა, რა შეიძლებოდა დამართნოდათ ბათუმში განლაგებულ მცირერიცხოვან ძალებს, თუ მათი ევაკუაცია სასწრაფოდ არ განხორციელდებოდა.

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, კერზონი დანებდა იმ პირობით, რომ ბრიტანეთი ჯარებს სპარსეთში მანაც შეინარჩუნებდა. 1920 წლის ივლისში მან ბათუმში გააგზავნა პოლკოვნიკი სტოქსი და დავით ლამბაშიძე, რომელთაც ოლქის საქართველოსათვის გადაცემა სთხოვა. ამ ცნობას თბილისში სიხარულით შეხვდნენ. ზეიმი იყო ბათუმშიც. საქართველოს მთავრობამ არ იცოდა, რომ ამ აქტით ბრიტანეთი კავკასიურ პოლიტიკაზე ხელს იღებდა და რეგიონს რუსეთის პირისპირ მარტო ტოვებდა. ამავე

დროს, არ გამართლდა გენერალ მილნისა და სხვა სკეპტიკოსთა შიში – 1920 წლის ივლისიდან 1921 წლის მარტამდე ანუ ბოლშევიკურ ოკუპაციამდე საქართველოს მთავრობა ბათუმის ოლქს ყოველგვარი გართულებების გარეშე მართავდა.⁴⁶

დასასრული

1920 წლის ნოემბერ-დეკემბერში, კერზონის საგარეო საქმეთა სამინისტრომ საქართველოს ერთა ლიგაში განწევრიანებას მხარი აღარ დაუჭირა. ამ დროს აზერბაიჯანსა და სომხეთში საბჭოთა ხელისუფლება უკვე დამყარებული იყო. მტრული ბოლშევიკური და თურქული ძალებით გარშემორტყმული საქართველო რეგიონში მარტო დარჩა.

1921 წლის 26 იანვარს დიდმა ბრიტანეთმა მოკავშირეებთან ერთად დე იურედ აღიარა საქართველოს დამოუკიდებლობა. დაცვის გარანტიების გარეშე ეს არაფერს ნიშნავდა. იმავე წლის 11-12 თებერვალს წითელი არმია საქართველოს ტერიტორიაზეც შევიდა. უმაღლესი კომისრის პოზიციაზე დანიშნული პოლკოვნიკი სტოქსი ლონდონში ტელეგრამას ტელეგრამაზე აგზავნიდა და

⁴⁶ CAB 28/9 f. 31; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. IV, pg. 962, London, 1951; *ibid.*, 1024; Imperial War Museum, Henry Wilson Private Papers, 2/20 Correspondence Between Wilson and Curzon; J. D. Rose, *Batum as Domino, 1919-1920: The Defense of India in Transcaucasia*, *The International History Review*, Vol. 2, no. 2 (Apr., 1980), pp. 266-287; R. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol 3, Los Angeles 1996, pp. 30-33, 53-57, 96-105, 353-368; P. C. Helmreich, *From Paris to Sevres*, Ohio 1974, pp. 270-272, 299-300; სცსა, ფონდი 2116, ანან. 1, საქმ. 113 ფურც. 3-4; ზ. ავალიშვილი, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, თბილისი, 2011, გვ. 292-338; ვ. ნოზაძე, საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო, თბილისი, 1989; ო. გოგოლიშვილი, ბათუმის ოლქი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შემადგენლობაში, ქართველური მემკვიდრეობა, № 14, ბათუმი, 2010, გვ. 36-50; ე. მესხია, ბრძოლა საქართველოს ერთიანობისთვის (1918-1920), ბათუმი, 2004; მ. სვანიძე, დიპლომატიური ბრძოლა ბათუმისა და ბათუმის ოლქისთვის, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, № 10, თბილისი, 2010.

საქართველოსათვის დახმარების აღმოჩენას ითხოვდა. კერზონმა მას 25 თებერვალს, თბილისის ოკუპაციის დღეს, უპასუხა, რომ ის სიმპათიით უყურებდა ქართველებს, რომლებიც სამაგალითოდ მოქმედებდნენ, მაგრამ ახლა ისინი საკუთარი ძალების იმედად უნდა დარჩენილიყვნენ.⁴⁷

არ გამართლდა კერზონის შიში, რომ ბოლშევიკები, კავკასიის გავლით, სპარსეთს და შემდეგ ინდოეთს შეუტევდნენ, მაგრამ გამართლდა ჯერ კიდევ 1920 წლის იანვარში ნათქვამი ჩერჩილის წინასწარმეტყველება, რომ საბჭოთა რუსეთის აგრესია განვითარდებოდა არა აღმოსავლეთის, არამედ აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით და ბოლშევიკები ცალ-ცალკე შეუტევდნენ მეზობელ სახელმწიფოებს, მათი „გათავისუფლების“ მოტივით, განახორციელებდნენ „განაპირა ერების“ ოკუპაციას.⁴⁸ ეს პროცესი ჯერ კავკასიაში დაიწყო და შემდეგ 1939-1940 წლებში აღმოსავლეთ ევროპაში გაგრძელდა. თავად ჩერჩილმა და მისმა სამხედრო სამინისტრომ საკმაოდ ბევრი გააკეთეს იმისათვის, რომ კავკასიას ბოლშევიკთა წინააღმდეგ ვერ ებრძოლა. ამ თვალსაზრისით, თვითონ კავკასიელებმაც დააშავეს, რადგან ისინი ხშირად შეუთანხმებლად და ერთმანეთის წინააღმდეგ მოქმედებდნენ. აზერბაიჯანელებმა და სომხებმა წითლებს ხელისუფლება უბრძოლველადაც დაუთმეს. საქართველომ იომა, მაგრამ მას, დასავლური დახმარების გარეშე, მასობრივი მობილიზაციისთვის საჭირო შეიარაღება და სურსათი არ ჰქონდა. 1921 წლის მარტში ბრიტანეთმა და საბჭოთა რუსეთმა ერთმანეთთან სავაჭრო შეთანხმება გააფორმეს. დასავლეთმა, ფაქტობრივად, ცნო ბოლშევიკური ხელისუფლების არსებობა. კავკასისია ბრიტანეთის უსაფრთხოების ქოლგის ქვეშ ვედარ იქნებოდა. დასავლური ინტერესი გაქრა, რამაც დაასრულა რეგიონის დამოუკიდებლობა.

⁴⁷ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. XII, London, 1962, p. 668.

⁴⁸ CAB 23/35 S-12, Notes of a Cabinet Conference, January 19, 1920.